
УДК 373:81'272](477)"201"(02)

Г.М. Яворська

Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Рецензія на: **Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси.** Київ, 2019

Шкільна освіта посідає особливе місце в трансляції механізмів культурної спадковості. Вона закладає основи суспільних конвенцій, формує розвинуту систему навичок соціальної поведінки, включно із соціально прийнятними нормами і правилами мовного вжитку. Регулювання мовних ситуацій у сучасному світі передбачає застосування заходів цілеспрямованого впливу на мову шкільної освіти, що є одним із головних важелів для впровадження мовно-планувальних цілей.

Водночас школа, за своєю сутністю, належить до однієї з найконсервативніших інституцій. Попри стрімкі й радикальні зміни соціального контексту та активне реформування мовної освіти, сучасна українська школа, відбиваючи й стимулюючи зміни мовної дійсності, частково зберігає та відтворює поведінкові моделі періодів, що відійшли в минуле.

Праця О.М. Данилевської пропонує перше в соціолінгвістичній науці ретельне й багатовимірне дослідження реальної мовної ситуації в українських школах, проведене на основі великого обсягу емпіричних даних. Ідеться насамперед про результати аналізу даних масового опитування, отриманого в межах проекту Фонду Фольксваген, адже відомо, що такі опитування годі здійснити без наявності

© Г.М. ЯВОРСЬКА, 2019

відповідних коштів. А також дослідження методом фокус-груп, який останнім часом дедалі ширше використовується в соціолінгвістичних дослідженнях.

Однак наявність фінансової підтримки сама по собі не гарантує отримання науково значущих результатів — вона лише уможливорює отримання необхідних даних, які далі потребують трудомісткої й грамотної обробки, що її, згідно з метою і завданнями свого дослідження, здійснила авторка праці. Крім того, вона проводила цільове анкетування серед школярів і вчителів, вивчала шкільні нормативні документи, і, головне, спостерігала й напружено думала, зіткнувшись із парадоксами функціонування мов у сучасній українській школі.

Головний парадокс спостережень, відбитий і проаналізований у книзі, полягає в невідповідності статистичних параметрів, тобто формальних показників, що залежать від мовної політики держави, реальній мовній практиці в українських школах. Показник кількості шкіл з українською мовою навчання в Україні в 2018 — 2019 навчальному році досяг 92%, однак «шкільна» мовна поведінка вчителів та учнів у більшості регіонів не є монолінгвальною. Переважно цей розподіл стосується мови уроків, які проводяться головним чином, але не суцільно, українською, і мови неформального спілкування російською на перервах і в позаурочний час. Тобто формальне співвідношення на користь української не відповідає співвідношенню української і російської мов у мовній поведінці.

Авторка усвідомила у зв'язку з цим потребу використання у своєму дослідженні і кількісних, і якісних даних. Це поєднання дозволило їй дійти обґрунтованих висновків про сутнісні ознаки реальної мовної ситуації в українських школах, ураховуючи чинник її регіональної варіативності, а також запропонувати власну інтерпретацію отриманих результатів, висунувши припущення про збереження «посттоталітарних» моделей в українській шкільній освіті, спричинене, зокрема, неефективністю державної культурної політики, якій, від моменту здобуття незалежності, приділяють надто мало уваги.

Книжка Оксани Данилевської містить чотири основних розділи, крім передмови, яка вводить читача у загальну проблематику, і післямови, що подає узагальнені висновки проведеного дослідження. Продумана структура монографії дає авторці змогу докладно розглянути й описати різні аспекти свого предмета. Кожний розділ — це певна зміна ракурсу, завдяки чому картина мовної ситуації в сучасній українській школі постає яскравою й нетривіальною.

У першому розділі «Мовна ситуація як об'єкт соціолінгвістики» розглянуто поняття мовної ситуації, цілком звичного для соціолінгвістичних досліджень, проте такого, що справді потребує уточнень при застосуванні для дослідження освітніх практик. Авторка приділяє досить уваги класичній праці Чарлза Фергюсона «Диглосія» (1959), оскільки запропоноване в цій статті розрізнення між мовними ситуаціями білінгвізму та диглосії виявилось релевантним для мовної ситуації в Україні загалом

і для мовної ситуації в сучасній українській школі зокрема, як свідчить про це рецензована праця. Справді, ситуації вживання на уроці української, а на перервах російської мов цілком корелюють із прикладами з праці Фергюсона про розподіл уживання літературної арабської і діалектів у навчальних ситуаціях.

Водночас ці нові для мовної ситуації в Україні елементи диглосії вказують на підвищення статусу української мови і зниження престижу російської. Хоча, як свідчить аналіз у наступних розділах, ситуація з престижністю подекуди має вигляд суперечливої й неоднозначної, однак загальна тенденція саме така.

У першому розділі дослідниця також простежує нині вже не завжди помітний зв'язок сучасних праць українських науковців із досить вторинними за змістом соціолінгвістичними працями російських дослідників радянського періоду, які, однак, сприяли, на її думку, поширенню терміна «мовна ситуація» на т. зв. «пострадянському просторі».

У цьому розділі міститься чітке обґрунтування авторської методики дослідження, яка базується «на аналізі кількісних, якісних та оцінних характеристик взаємодії української та російської мов у мовному середовищі сучасних шкіл» (с. 43). Докладний перелік численних і різножанрових писемних та усних джерел, використаних у дослідженні, разом із чіткістю теоретико-методологічних настанов, засвідчують достовірність отриманих результатів.

Другий розділ «Мовна ситуація у сфері шкільної освіти за результатами масового опитування» присвячено аналізу даних соціолінгвістичного опитування, проведеному з увагою до всіх деталей. Простежено невідповідність статистичних даних і реальної мовної ситуації в українській школі. Ця теза отримує в розділі ґрунтовне й переконливе висвітлення. Особливий інтерес становить аналіз оцінних характеристик ситуації в освіті, зокрема в сільських і міських школах (висновок про тенденцію до вирівнювання ситуації за показником «місто» — «село»), а також із варіюванням показника належності до певної вікової групи. Детально розглянуто ставлення до мови освіти залежно від мови спілкування.

Що ж до загального висновку розділу з результатами масового опитування, то, на думку авторки, вони «дають підстави припускати, що перспективною для України може бути гнучка модель застосування мов у системі шкільної освіти, що передбачає, з одного боку, чіткість і послідовність щонайширшого використання державної мови, а з іншого — створення можливостей з вивчення різних мов, зокрема й російської, як навчальних предметів» (с. 164).

Розділ третій «Мовна ситуація в українській шкільній освіті крізь призму мовної поведінки школярів» сфокусований на ознаках мовної поведінки. Тут подано корисний нарис щодо мовної поведінки в соціолінгвістичних дослідженнях, оскільки в цьому випадку маємо справу з досить складним і майже невловимим об'єктом, що підлягає впливові різнорідних чинників.

Матеріали спостережень за мовною поведінкою підлітків дають авторці змогу побудувати оригінальну типологію їхньої поведінки за рівнем мовної адаптації (з урахуванням чинника мови родини). Розглянуто кілька варіантів *комфортної* і *некомфортної* мовної адаптації і зроблено висновок про істотну варіативність мовної поведінки школярів в умовах українсько-російського білінгвізму. «Адаптивні механізми поведінки, — стверджує авторка, — і мовної зокрема, визначають більшу, порівняно з одномовними ситуаціями кількість її типів, унаслідок чого посилюється неоднорідність мовного простору в закладах освіти» (с. 191). О.М. Данилевська також вважає, що на основі запропонованої типології можна буде надалі розробити методики корекції мовних навичок школярів.

У цьому ж розділі запропоновано типологію мовної поведінки за даними анкетування на основі тих самих ознак *комфортної* і *некомфортної* адаптації. Привертають увагу численні спостереження авторки, зокрема ті, що пов'язані з мовними конфліктами. Варто погодитися, що в таких конфліктах важко виокремити власне мовні і суто психологічні чинники. Однак привертає увагу досить неочікуваний висновок про те, що «для мовного середовища київських шкіл характерний набагато вищий рівень конфліктності, ніж в інших містах» (с. 213).

Це спостереження заслуговує на увагу, воно може свідчити як про вищий ступінь конфліктогенності в столиці загалом, так і про більшу насиченість публічного простору в Києві темами мовних конфліктів, що відбивається на відповідях учнів. Беручи до уваги особливу чутливість середовища великих міст до деструктивних зовнішніх впливів¹, слід оцінювати наведені дані з погляду оцінки вразливості українського суспільства до цілеспрямованого роздмухування конфліктів на мовному ґрунті.

Проблема мовної стійкості, розглянута в останньому параграфі цього розділу, потребує особливої уваги з погляду змін мовних навичок та їхньої ролі для мовної лояльності молоді. Роль шкільного середовища в цих процесах могла б стати ключовою.

Розділ IV «Ознаки деформованої мовної ситуації у сфері шкільної освіти в педагогічному дискурсі» відрізняється особливою оригінальністю як з погляду аналізованого матеріалу, так і проблематикою. Авторка робить вдаль спробу окреслити особливості мовної картини світу українських підлітків з погляду відбиття в ній шкільних реалій та реконструювати комунікативний ідеал учителя для учнів.

Чи не найбільш прикро вражають дорослу людину, далеку від сучасної української школи, відбиті в анкетах вияви мовної агресії з боку учителя, яку негативно сприймають учні. Як свідчать відповіді школярів, значна частина учителів на уроках кричить; певна частина учнів єдиним

¹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ, 2019. С. 34; Helsinki in the era of hybrid threats — Hybrid influencing and the city. *City of Helsinki*: Publications of the Central Administration. 2018. P. 5.

позитивом учителя вважає те, що «він не кричить на уроках» (*Люблю, коли учителька не кричить*) (с. 301).

Ці факти шокують і змушують замислитися над тим, який вплив справляє агресія вчителя на дитячу психіку. Як зазначає О.М. Данилевська, «одвічну асиметрію в педагогічному дискурсі комуніканти сприймають сьогодні по-різному: якщо педагоги таку асиметрію й досі вважають виправданою, зумовленою статусною нерівністю дорослого та дитини, то школярі підліткового віку намагаються активно протестувати проти неї» (с. 302 — 303).

Ще один параграф у цьому розділі присвячений залишкам тоталітарного минулого в сучасних підручниках. Авторка вправно аналізує тексти з урахуванням фактора адресата, настанови на безумовний авторитет, нерівноправного стилю комунікації тощо. Дослідниця у своїй праці прагнула з'ясувати, які елементи радянського тоталітарного дискурсу виявляють найбільшу стійкість і досі відтворюються в сучасних шкільних підручниках, забезпечуючи тривкість відповідних ментальних конструктів. Один із висновків полягає в тому, що підручники з історії 90-х років виявилися найбільш показовими з погляду відтворення елементів тоталітарної мови. Надалі, у підручниках наступних поколінь, значну частину тоталітарної спадщини вдалось подолати.

До наслідків тоталітарного впливу авторка зараховує й мовні огріхи, наприклад, неправильне вживання прийменників під впливом російської мови. Втім, такі випадки, пов'язані з недостатньою мовною компетенцією та інтерференцією, навряд чи можна розглядати як явища одного порядку з відтворенням елементів тоталітарних дискурсивних практик. Останні ж, на думку дослідниці, поступово зникають із сучасних підручників, хоча деякі елементи тоталітарної мови трапляються і в нових виданнях.

Цікавим та актуальним за матеріалом і проблематикою є підрозділ, присвячений гендерному аспекту педагогічного дискурсу. Приклади втілення образів чоловіків і жінок у підручниках з рідної мови виявляють неявні стереотипи і культурні моделі щодо гендерних ролей, притаманні нашому суспільству. Однак посилення суспільної уваги до цих питань стимулює перехід до гендерно-нейтрального стилю в сучасних підручниках. У післямові авторка формулює загальні висновки проведеного дослідження, які будуть корисними як фахівцям у галузі соціолінгвістики, так і освітянам.

Підсумовуючи, зазначимо, що ця оригінальна й ретельно виконана робота є безумовним успіхом дослідниці. Водночас книжка говорить уважному читачеві про те, що сучасна українська соціолінгвістика якимось непомітно і начебто невимушено досягла високого міжнародного рівня. Хоча насправді для цього знадобилися роки постійної праці науковців-соціолінгвістів незалежної України. Праця О.М. Данилевської показує і досягнення у вивченні проблем мови і суспільства, і обшир завдань, що стоять попереду.

Рецензію отримано 15.10.2019

G.M. Yavorska

National Institute for Strategic Studies, Kyiv

SOCIOLINGUISTIC PORTRAIT OF THE UKRAINIAN SCHOOL

Review of: *Danylevska O.M. (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century: sociolinguistic essays. Kyiv: "Kyiv-Mohyla Academy" Publishing House*

Oksana Danylevska's book presents a comprehensive analysis of current language situation in the Ukrainian school. The book contains large amount of data received through questionnaire surveys, interviewing, focus-group analysis, etc. It has been substantiated that the parameters of the interaction of languages in secondary educational institutions are not subject to regulatory prescriptions, they are determined by the patterns of spontaneous communication, language behaviour and habits of the educational process participants, formed under the influence of the language situation in a particular region, which specifies the heterogeneity of the language situation in the school education in the state as a whole. The discrepancy in statistics between the number of students taught in Ukrainian and the real facts of the languages used in the school system has been interpreted in the context of post-totalitarian deformations of the language situation in Ukraine. Changes in assessing the language environment of schools over the course of a decade (2006 to 2017) have been monitored and the conclusion has been made about the possibility of drawing up recommendations for improving the legal framework of the languages use in the education system in Ukraine.

Keywords: *language situation, bilingualism, language behaviour, linguistic consciousness, educational discourse, language policy.*